

Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašnim i gladnima 1947.–1950.¹

Poslije Drugoga svjetskog rata Jugoslavija uvodi plaćeni godišnji odmor i počinje razvijati sustav socijalnoga turizma temeljen na radničkim odmaralištima i popustima na cijene prijevoza i smještaja. Kasnih četrdesetih glavnu je ulogu u promicanju radničkoga turizma imao sindikat o čijem djelovanju svjedoči arhivsko gradivo koje se čuva u Hrvatskom državnom arhivu. Spisi otkrivaju stanje u sustavu socijalnoga turizma, planove razvoja i teškoće s kojima su se suočavali sindikat, odmarališta i njihovi korisnici. Među problemima su i motiviranje radnika za putovanje, ponašanje gostiju u odmaralištima, nestručnost i zloupotrebe upravitelja i osoblja te opskrba i prehrana. Bilo je smijenjenih upravitelja i sumnjivog osoblja te turista koji su zbog nedostatne prehrane ili kršenja kućnoga reda ranije odlazili kućama.

Ključne riječi: socijalni turizam, sindikat, radnička odmarališta, ponašanje, prehrana, socijalistička Hrvatska

Usred ljeta 1946. na mitingu u Splitu Josip Broz Tito, predsjednik Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije, ministar narodne obrane i maršal Jugoslavije, ocjenjujući poratne uspjehe u sređivanju stanja iznio je i svoje ideje o ulozi jadranske obale u oblikovanju uspješnijega društva: »Vidio sam da su u Dalmaciji učinjeni naponi u pogledu higijene i zdravlja i moram da kažem da je ono što je urađeno dobro i da je prilično urađeno. Ali, sve je to još uvijek malo, prema onome što treba uraditi. Divna obala naše Dalmacije može da pruži mogućnosti za učvršćenje zdravlja radnih masa svih naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Od lijepe dalmatinske obale treba da stvorimo oporavilišta i sanatorijume, da svaki koji

1 Rad je nastao u suautorstvu nastavnika i studenta kao rezultat dvaju predmeta na preddiplomskom i diplomskom studiju povijesti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli – *Povijest dokolice i turizma te Hrvatska svakodnevnica u socijalizmu*. Arhivsko gradivo prikupljeno je u sklopu znanstvenoga projekta Sveučilišta u Grazu *Tourism and Leisure Cultures in Socialist Yugoslavia*.

radi i daje svoj prilog zajednici može da dođe da popravi svoje zdravlje i zatim ponovo, još jače, da prione na rad.«² Taj 26. srpnja bio je tek petnaesti dan primjene Uredbe o plaćenom godišnjem dopustu radnika, namještenika i službenika, koju je 4. srpnja donijela savezna Vlada na temelju prijedloga ministra rada, Splitsanina Vicka Krstulovića.³ Toga ljeta u Jugoslaviji se nastavljalo učvršćivanje socijalističkoga poretka. U tijeku su bili obnova zemlje, industrijalizacija, agrarna reforma i kolonizacija, prvi petogodišnji plan još nije stupio na snagu, granica s Italijom još nije bila utvrđena, odnosi sa Sovjetskim Savezom u javnosti su se činili idiličnima, a u nedostupnim je predjelima i dalje bilo naoružanih neprijateljskih skupina zaoštalih iz rata. Bilo je gladnih, nezadovoljnih i onih punih entuzijazma. U takvim su okolnostima vladinom uredbom svi zaposleni dobili pravo na plaćeni godišnji odmor čime se Jugoslavija pridružila svome sovjetskom uzoru te skupini europskih zemalja koje su taj korak, sukladno preporukama Međunarodne organizacije rada, učinile već desetljeće ranije.⁴ Ostave li se po strani prirodne zemljopisne datosti i već postojeća turistička tradicija, bio je to glavni politički preduvjet za početak povijesti masovnoga turizma na jadranskoj obali i, u znatno manjoj mjeri, u unutrašnjosti zemlje. Ta je gospodarska grana isprva bila izrazito socijalno obojena, što će se promijeniti tek šezdesetih uslijed naleta komercijalnoga turizma i utrke za deviznim priljevom. Međutim, kako bi turizam uistinu poprimio masovni karakter – i usput pogodio obnovu radne energije – trebalo ga je približiti masama, dakle srednjem službeničkom sloju, a posebno predratnoj radničkoj klasi i mnoštvu onih koji su tek podlijegali zovu industrijalizacije. Taj zadatak nije uvijek bio lagan jer je odmaranje u udaljenom turističkom odredištu u kulturi svakodnevice većine stanovništva bilo nepoznanica. Zakonodavac je učinio svoj dio posla, a glavninu rada na terenu u drugoj su polovici četrdesetih na sebe preuzeli sindikati.

Podaci o ulozi sindikata u funkcioniranju sustava socijalnoga turizma i unutar-njem ustroju sindikalnih tijela nadležnih za radnička odmarališta, dopisi koji su bili dio komunikacije između Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije (CO SSJ), Glavnog odbora za Hrvatsku (GO SSH), sindikalne Uprave za organizaciju odmora radnika i službenika (UOORS), sindikalnih odmarališta u Hrvatskoj i drugim dijelovima federacije, sindikalnih mjesnih vijeća te radnika koji su bili korisnici odmarališta, odnosno turisti, čuvaju se u Hrvatskom državnom arhivu u sklopu fonda Vijeća Saveza sindikata Hrvatske. Gradivo toga fonda iz razdoblja 1947.–1950. temelj je za ovaj prikaz stanja u odmaralištima koji započinje opisom sustava socijalnoga turizma, ustroja odmarališta, načina upućivanja radnika na

2 Milorad Kovačević, Miloš Rašeta, ur., *Tito i more*, Otokar Keršovani i Spektar, Opatija – Rijeka i Zagreb, 1983., 66.

3 Uredba o plaćenom godišnjem dopustu radnika, namještenika i službenika, *Službeni list*, 56, 1946., 650.

4 Vidi Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb 2005., 76.

odmor i njihovih reakcija, da bi se potom usmjerio na događaje iz svakodnevice odmarališta čiji sudionici nisu nužno bili zaslužni trudbenici i udarnici, već nestašni turisti koji nisu poštivali ustaljena pravila ponašanja, te upravitelji i osoblje koji svoje dužnosti nisu obavljali savjesno i pošteno, a svi zajedno bili su povezani odredbama kućnoga reda i ponudom na jelovniku zbog čega su neki odmaralište napuštali prije vremena, a neki u njemu ostajali gladni. Kako je neočekivana složenost odmarališne svakodnevice mnoge turiste i zaposlenike uplela u nerijetko intrigantan slijed događaja te su pod punim imenom i prezimenom ostali zabilježeni u povijesnim izvorima, sukladno arhivskoj sugestiji, potpuni identitet pojedinih aktera i dalje će ostati u izvornim spisima. Imena su uvijek zanimljiva, no ovdje je svakako važnije što se sve događalo iza vrata odmarališta nego tko je u događaje bio upleten. Dokaz je to da i naoko bezazlena povijest dokolice u kontekstu suvremene povijesti ne mora biti lišena izazivanja naknadnih osobnih neugodnosti.

»Nagrada za zalaganje u radu«: sustav socijalnog turizma

Uredba o plaćenom godišnjem dopustu radnika, namještenika i službenika, iz srpnja 1946. godine, i Naredba o pogodnostima članova Jedinštenih sindikata Jugoslavije za vrijeme iskorišćivanja godišnjeg odmora, iz lipnja 1947. godine, omogućavale su svim zaposlenima poslije jedanaest mjeseci rada pravo na najmanje četrnaest dana odmora uz primanje redovite plaće, udarnicima i osobama koje su radile u teškim uvjetima čak trideset dana odmora, dok su članovi sindikata mogli putovati u pola cijene svim državnim prometnim sredstvima, osim zrakoplovima, a na cijenu pansiona dobivali su popust od 25 posto.⁵ To su bili počeci socijalnog turizma koji je radnicima trebao omogućiti uživanje u slobodi te u slobodnom vremenu i odmoru kao zasluženim plodovima vlastitoga rada. Važnu su ulogu u tome imala radnička odmarališta kao temelj sustava socijalnoga turizma. Prema izvještaju iz 1949. na teritoriju Hrvatske bilo je ukupno 79 domova odmora s kapacitetom od preko 6.000 kreveta, a pored toga radnici su koristili još 209 kreveta u pet domova CO SSJ koji su se nalazili u drugim republikama.⁶ Većina odmarališta bila je smještena na jadranskoj obali, u nacionaliziranim hotelima i vilama te kasnije i u novopodignutim kompleksima. Prilikom obnove postojećeg objekta ili izgradnje novog, sindikalni izaslanici birali su lokaciju, a o najprihvatljivijim rješenjima iz užeg izbora odlučivalo se u središnjim sindikalnim tijelima u Zagrebu i Beogradu.⁷

5 Isto 76-77, 109.

6 Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond 1286, Vijeće Saveza sindikata Hrvatske (VSSH), kutija 317, Izvještaj o domovima odmora, 13. listopada 1949.

7 Igor Duda, »Workers into Tourists. Entitlements, Desires and the Realities of Social Tourism under Yugoslav Socialism«, *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*,

Zadatak svakog odmarališta bio je »da svoje korisnike za vreme trajanja njihovog odmora što više telesno i duhovno osveži«. ⁸ Domovi odmora trebali su radnika učiniti sretnim i svjesnim da to pravo pripada upravo njemu pri čemu je bilo potrebno stvoriti sliku idealnog mjesta koje će najzaslužnijim radnicima ponuditi sve što im je potrebno: »Prema tome, kod projektovanja treba obratiti pažnju ne samo da prostorije za stanovanje i ishranu budu udobne i zdrave, nego da se u planu predvide odelenja, gde će pored mogućnosti kulturnog odgoja, moći raditi na fiskulturnom vaspitanju korisnika.« ⁹ Sudeći prema plitvičkome projektu iz 1947. odmarališta su se mogla sastojati od dva dijela, stambenog i društvenog, u koji bi bio uklopljen dio za prehranu korisnika. Stambeni dio služio bi za smještaj osoblja i oko 300 korisnika koji bi mogli odsjesti u jednokrevetnim i dvokrevetnim sobama, sa zidnim ormarima i umivaonikom u jednokrevetnima, dok su dvokrevetne imale još i mali stol, jednu ili dvije stolice i noćne ormariće. Na svakih dvadeset postelja trebala je biti raspoređena po jedna kupaonica. Osim soba, u stambenom su se dijelu mogli naći i apartmani koji bi se sastojali od dva dijela od kojih bi jedan služio kao spavaća soba, a drugi kao radna soba s jednim kaučom. Uz svaki apartman bila je predviđena po jedna kupaonica sa svim sanitarnim uređajima. Sobe za sobaricu te za smještaj i glačanje rublja također su trebale biti smještene u stambenom dijelu i površinom zadovoljavati potrebe odmarališta. Društveni dio trebao se sastojati od čitaonice s bogatom knjižnicom, dvorane za šah koja bi mogla primiti velik broj igrača i promatrača, dvorane za bilijar, stolni tenis i za lake društvene igre poput domina. Uz sve te prostorije nalazila bi se dvorana za glazbu. Društvenom dijelu trebali su pripadati i prostori za prehranu, među kojima su dva glavna bila velika blagovaonica i kuhinja. Blagovaonica je osim svoje prvotne namjene mogla poslužiti i kao kino dvorana ili prostor za kazališne predstave i predavanja. Kuhinja je trebala zadovoljavati sve higijenske uvjete, a posebno je bila važna zvučna izolacija i ona za sprečavanje širenja mirisa hrane. Uz spomenute dijelove, odmarališta su mogla imati i prostore predviđene za administraciju, bolničku njegu te terene za odbojku, nogomet, košarku, tenis i kuglanje.

Međutim, sudeći po zapisnicima i izvještajima očigledno je da zamišljena slika idealnog odmarališta nije odgovarala stvarnom stanju. Radnici su nerijetko bili razočarani prilikama koje su zatekli i njihovo početno ushićenje brzo je slabjelo. Tako je bio nezadovoljan Ivan Milotić koji je iz Raše bio upućen u odmaralište u Biograd gdje je boravio od 8. do 18. svibnja 1948. i konstatirao sljedeće: »Da uopće organizacija u samom odmaralištu je slaba. Nema čistoće, u nekim sobama ima uši, došlo je do svađe između gostima i čistačica.« ¹⁰ Bilo je i rasprava gostiju s upravite-

ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Central European University Press, Budapest – New York, 2010., 45.

8 HDA, VSSH, 312, CO SSJ, Program sindikalnog odmarališta na Plitvičkim jezerima, 13. veljače 1948.

9 Isto.

10 HDA, VSSH, 312, Savez radnika i namještenika rudarske industrije, Mjesna podružnica Raša, dopis GO JSH, 20. svibnja 1948.

ljem, žalbi na gužvu u blagovaonici i primjedbi na prehranu. Neki su korisnici bili zadovoljni hranom, ali su im smetale druge stvari, pa tako Danko Parnač – uzoran u radu, čvrsta karaktera i sklon kritici – koji je odsjeo u odmaralištu Šumadija u Arandelovcu, u Srbiji, nije bio zadovoljan odnosom osoblja prema gostima: »Za čitavo vrijeme moga boravka u odmaralištu nije došao nikada upravitelj među drugove i pitao, kako se osjećaju, kakova je hrana, kakav je postupak tamošnjeg personala prema drugovima i slično, iako je to bila njegova dužnost.«¹¹ Svoje nezadovoljstvo nisu krili ni Anton Peruško i Romano Bonadija iz Pule koji su svoj odmor proveli u odmaralištu na zagrebačkom Sljemenu. U žalbi ističu da su već prilikom smještaja u sobu bili razočarani, a znali su da još ima slobodnih mjesta te se pitaju: »...zašto se je nas koji smo došli iz suhog Istarskog kraja bacilo u prostoriju za koju smatramo po njezinoj vrijednosti nije sposobna niti za skladište, a kamo li za odmaranje ljudi, budući da je ista u prizemlju i vlažna.«¹²

Osim pojedinačnih slučajeva, postoje i službeni zapisi o stanju u odmaralištima. U Hrvatsko zagorje, u Oroslavlje je po službenoj dužnosti u ime sindikata bio poslan Ivan Mihovilić radi pregleda ekonomskog i općeg stanja doma odmora te je ustanovio: »Prostorije za spavanje kao i hodnici te uopšte zgrada dosta je uredna. Jedino nužnici su nedovoljno čisti, što proizlazi zbog pomanjkanja vode.«¹³ Osim toga, Mihovilić je primijetio da je park u lošem stanju jer su staze za šetnju iskopane, a sumnjivo mu je bilo i blagajničko poslovanje koje »vodi se često primitivno, računi iz nabavno prodajnih zadruha skroz su nepropisni«. Radnička odmarališta korisnicima su trebala omogućiti duhovno i tjelesno opuštanje kroz zanimljive i ispunjene dane boravka. Društveni dio odmarališta bio je mjesto za zabavu uz čitanje ili tjelesne aktivnosti poput stolnog tenisa ili bilijara. Međutim, u odmaralištu u Oroslavlju kulturno-prosvjetni rad nije bio zadovoljavajući, a sindikalac Mihovilić je konstatirao: »Kulturno-prosvjetni rad u odmaralištu vrlo je na niskom nivou, zaduženi drug po istoj referadi svega je organizirao jedan izlet u Rogašku Slatinu, njegov svakodnevni rad je izdavanje knjiga iz knjižnice koja imade svega oko 80 komada. Stavio sam mu u zadatak da svakoj grupi organizira po jedan izlet, muzičku razonodu, a po mogućnosti i uz pomoć kotarskog Sindikalnog vijeća da organizira priredbe.« Mihovilić nadalje zaključuje: »Općenito stanje odmarališta je nezadovoljavajuće, a proizlazi iz nedovoljnog iskustva i energičnosti samog upravitelja odmarališta ali se na njemu vidi da ima volju za rad i požrtvornost samo mu je nužno potrebna stručna pomoć.«

Svi ovi primjeri dokaz su slabe organizacije u odmaralištima u početnom razdoblju socijalnoga turizma zbog čega su se neki korisnici s godišnjeg odmora vraćali

11 HDA, VSSH, 317, Sindikat zdravstvenih radnika Jugoslavije, MO Zagreb, Obrazloženje Danka Parnača, 3. studenog 1949. Vidi također priloženu Karakteristiku Danka Parnača.

12 HDA, VSSH, 320, dopis Antona Peruška i Romana Bonadije Mjesnom sindikalnom vijeću Pula, 22. prosinca 1949.

13 HDA, VSSH, 317, SSJ GOH UOORS, Izvještaj o putovanju u Radničko odmaralište Oroslavlje, 12. kolovoza 1949.

nezadovoljni i razočarani. Uz velika očekivanja idu još veća razočaranja, a neki su radnici sigurno imali velike apetite i očekivali su i više nego što im je moglo biti ponuđeno u tom trenutku. Pri povratku na svoje radno mjesto Ivan Milotić, nezadovoljan pruženom mu uslugom, vjerojatno je svoje loše iskustvo prenio kolegama i poznanicima koji su nakon toga bili upućeni u odmaralište i već su unaprijed bili nezadovoljni.

Usporedo sa stvaranjem slike idealnog odmarališta stvarala se potreba korištenja godišnjeg odmora pa je među poduzećima, sindikalnim podružnicama i prije svega radnicima bilo potrebno širiti propagandu i objasniti im značaj i ulogu odmarališta. Sukladno tome, UOORS je iz Zagreba 1950. Kotarskom vijeću Delnice poslao dopis u kojem je stajalo: »U vezi Naredbe o obaveznom planiranju godišnjeg odmora radnika i službenika, potrebno je da izvršite na Vašem terenu izvjesnu propagandu u vezi pravilnog korištenja raspoloživih mjesta u domovima odmora i turističkim objektima.«¹⁴ Popraćeno promidžbom, upućivanje radnika i službenika u odmarališta teklo je po ustaljenoj proceduri. Prije svega, u suglasnosti sa sindikalnim podružnicama bilo je potrebno izraditi plan godišnjeg odmora po poduzećima i ustanovama držeći se načela koje je predviđalo da polovica radnika ide na odmor tijekom tri ljetna mjeseca, a polovica u ostatku godine.¹⁵ Planovi su zatim bili poslani na uvid Glavnom odboru koji je uputnice dijelio sindikalnim podružnicama koje su ih potom izdavale već odabranom radniku ili službeniku.¹⁶ Godine 1949. UOORS je za osam domova Centralnog odbora u Hrvatskoj izdao 7.626 uputnica od kojih je do srpnja iskorišteno 3.692, a neiskorišteno je ostalo 612. Za pet domova CO u drugim republikama izdano je 3.386 uputnica. Također, iste je godine za domove odmora Glavnog odbora za Hrvatsku izdano 3.677 uputnica, od čega su do srpnja iskorištene 852, a neiskorišteno je ostalo 210.¹⁷ Navedene brojke su u izvještajima UOORS-a potvrđivale problem neiskorištenosti dostupnih kapaciteta, ali otkrivaju i da je u prosjeku svaka šesta uputnica ostajala neiskorištena. Postavlja se pitanje zašto? Odgovor se nalazi u istom izvještaju: »Pored čisto objektivnih razloga velikom broju neiskorištenja planiranih pansion dana imamo tražiti u činjenici, da sindikalna rukovodstva, u prvom redu oblasni odbori i mjesna i kotarska vijeća nedovoljno politički objašnjavaju radnicima značaj i prednosti domova odmora.« Međutim, čini se da je bilo uspona i padova u uspješnosti propagande na najnižoj razini, one koja se morala spontano voditi među samim članovima sindikata. Ponekad je krivnja prebacivana na radnike koji nisu u dovoljnoj mjeri širili dobre vijesti o odmaralištima, dok je katkad upravo s te razine stizao razlog za dobre rezultate, »može se reći kao posljedica propagande samih radnika među sobom«.¹⁸

14 HDA, VSSH, 320, SSJ GOH, dopis Kotarskom vijeću Delnice, 8. veljače 1950.

15 HDA, VSSH, 312, Odjeljenje za odmor radnika, Izvještaj za II. tromjesečje 1948. god., srpanj 1948.

16 HDA, VSSH, 312, Odjel odmarališta GO JSH, Zapisnik sa sastanka, 6. svibnja 1948.

17 HDA, VSSH, 317, Izvještaj o domovima odmora, 13. listopada 1949.

18 HDA, VSSH, 312, Odjeljenje za odmor radnika, Izvještaj za II. tromjesečje 1948. god., srpanj 1948.

Loša organizacija te nezadovoljavajuće stanje u odmaralištima svakako su bili razlozi za odbijanje uputnica i neodlazak na odmor, no njima valja pridodati niz drugih uzroka povezanih s gospodarskom strukturom društva i tradicionalnim načinom života: »...ipak ima još uvijek dobar dio radnika i to naročito onih, koji posjeduju nešto zemlje, a koji ne žele provesti odmor izvan mjesta svog stanovanja. Oni vrijeme odmora iskorištavaju za poljske i ostale radove kod svojih kuća, a ima i takovih, koji za vrijeme odmora odlaze na rad kod drugih...«¹⁹ Iako su radnici upućivanje na odmor počeli prepoznavati »kao specijalnu nagradu za zalaganje u radu«, nepostojanje navike za odlazak na odmor izvan mjesta boravka i dalje je bio jedan od glavnih razloga za ostajanje kod kuće, a to je prepoznato i naglašeno kao problem u istom izvještaju iz 1948. godine: »Međutim, tada veliki broj naših trudbenika, pošto u staroj Jugoslaviji nisu imali mogućnosti ne samo provesti odmor u turističkim mjestima i na moru, kako smo to već ranije naglasili, nego im odmor uopće nije bio omogućen, nisu u prvo vrijeme uopće shvatili značaj ove ogromne promjene u vezi sa donošenjem Uredbe o godišnjem odmoru...« Velika je većina radnika svoj odmor htjela provesti u krugu obitelji ili im pak nije odgovaralo dugo putovanje, kao radnicima iz Raše: »Pri rasporedu uputnica za Radnička odmarališta našoj je Podružnici dodijeljena jedna uputnica za mjesto Ulcinj. Pri odašiljanju radnika za Radničko odmaralište, neće da nam se nitko odazove za isto, radi toga što je mjesto predaleko.«²⁰ Ovakvi i tomu slični razlozi navodili su najzaslužnije radnike na odbijanje uputnica: »Tako je bilo slučajeva, da naši najbolji radnici nisu htjeli ići u odmarališta ni onda, kada su dobili i besplatne uputnice...«²¹

Međutim, sindikalne podružnice trebale su platiti neiskorištene uputnice, o čemu svjedoči zapisnik sa sastanka Odjeljenja za odmor radnika i službenika GO SSH: »Za neiskorištene uputnice iz 1948. godine vijeća su obavještena koliko duguju. Nastalo je dopisivanje i odbijanje da se plate uputnice, i nakon što se na sjednici Predsjedništva odluči kakov treba uzeti principijelan stav, tada treba ili forsirati naplatu ili u opravdanom slučaju odpisati.«²² Da bi se izbjeglo plaćanje za neiskorištene uputnice, u domove odmora često su slani i radnici koji to nisu zaslužili: »Ovakvo gledanje naših trudbenika i nepovjerenje prema radničkim odmaralištima u znatnoj mjeri je utjecalo i na socijalni sastav drugova upućenih u odmarališta. Iako se je išlo linijom da se upućuju samo najbolji radnici, zbog njihovog odbijanja, podružnice su vodile borbu, kako da iskoriste primljene uputnice. Zbog toga se je i dešavalo, da su do uputnica dolazili i oni, koji to nisu ničim zaslužili, pored znatnog broja uputnica,

19 Isto.

20 HDA, VSSH, 317, Sindikalna podružnica Saveza rudara Raša, dopis GO SSH, 19. srpnja 1949.

21 HDA, VSSH, 312, Odjeljenje za odmor radnika, Izvještaj za II. tromjesečje 1948. god., srpanj 1948.

22 HDA, VSSH, 317, Zapisnik sa sastanka Odjeljenja za odmor radnika i službenika GO SSH, 30. lipnja 1949.

koje su ostale neiskorištene.«²³ Iz istog izvješća iz 1948. proizlazi da je čak 79,55% korisnika odmarališta na odmor odlazilo zahvaljujući svojim zaslugama što znači da su bili udarnici, novatori, racionalizatori, odličnici, nositelji ordena rada ili nagrađeni i pohvaljeni na kakav drugi način. Međutim, i u samom izvješću sumnja se u pouzdanost ovako visoke zastupljenosti zaslužnih radnika jer su podatke većinom davali sami gosti po dolasku u odmaralište. U skladu s tom sumnjom je i podatak iz sljedeće godine iz odmarališta na Sljemenu gdje je od 427 korisnika bilo samo troje udarnika i desetero pohvaljenih radnika.²⁴ Problem, koga se šalje u odmarališta, neprestano se provlači kroz zapisnike i izvještaje. Očito da je to bila bolna točka jer je bilo teško kontrolirati tko zapravo ide u domove odmora, kada se prilikom dolaska u odmaralište u većini slučajeva nije vodila pouzdana statistika. Pored zaslužnosti problem je predstavljala i socijalna struktura gostiju jer se nije mogao postići idealni omjer od četiri radnika na jednog službenika. Ove su dvije skupine obično bile brojčano ujednačene što nikako nije bilo u skladu s prvotnom namjerom socijalnoga turizma te je sindikatima predstavljalo veći problem nego, primjerice, dvotrećinska zastupljenost muških turista.

»Drugovi koji to ne zaslužuju«: nestašni na odmoru

Domovi odmora bili su namijenjeni najboljim i najzaslužnijim radnicima od kojih se nije očekivalo da će na odmoru stvarati probleme i kršiti kućni red. Međutim, kako su oni ponekad odbijali uputnice, do odmarališta su mogli stići i manje zaslužni radnici, kao i oni lošijega ponašanja. Većina kršitelja odmarališnog kućnog reda bila je udaljena, odnosno otpuštena iz doma prije vremena. Je li riječ o nezaslužnim ili zaslužnim radnicima, nažalost, dokumenti ne nude odgovor, ali jedno je sigurno, a to je da su oni prekršili kućni red i da su bili izbačeni. Nestašna je bila i Marija, službenica iz Zagreba, koja je bila upućena na godišnji odmor u Ulcinj gdje je trebala biti od 12. do 24. srpnja 1949., ali je boravak prekinula 23. srpnja. Naime, za vrijeme trajanja godišnjeg odmora Marija se družila sa Suzanom, s kojom je i dijelila sobu, te sa Stjepanom i Muharemom. Njihovo druženje nije se kosilo s kućnim redom sve dok se nisu počeli sastajati u jednoj od njihovih soba za vrijeme izvođenja večernjeg programa. To je primijetila »dežurna sprata« koja je bila zadužena za red na svome katu. Navečer 23. srpnja, prilikom kontrole članova uprave, Marija je zatečena u Stjepanovoj sobi, koja je bila zamračena, a njih dvoje su bili u krevetu. Stjepan je otvorio vrata sobe pravdajući se da razgovaraju i da su svjetlo ugasili zbog uštede energije. Međutim, kontrola je zaključila: »Imenovana je prekršila kućni red tim što je kasno u noći sjedala odnosno ležala na krevetu zasebne sobe druga, dok je soba

23 HDA, VSSH, 312, Odjeljenje za odmor radnika, Izvještaj za II. tromjesečje 1948. god., srpanj 1948.

24 HDA, VSSH, 317, Zapisnik sa sastanka Odjeljenja za odmor radnika, 18. listopada 1949.

bila zamračena.«²⁵ Nakon toga Marija, Stjepan, Suzana i Muharem otpušteni su iz doma. U isto vrijeme, odnosno od 12. do 24. srpnja, u istom odmaralištu, trebala je svoj odmor provesti Sonja, kadrovik u Fiskulturnom savezu Hrvatske. Ona je u Ulcinju uspjela provesti cijeli odmor, međutim, i protiv nje je pokrenut postupak. Kršila je kućni red zato što se vraćala u odmaralište poslije 23 sata, a kako je »kapija tada bila zatvorena to je oba puta preskakala zid parka doma i budila personala da bi joj otvorio ulazna vrata u zgradi radi prenoćišta u svojoj sobi.«²⁶ Usprkos »drugarskoj opomeni« Sonja je i zadnju večer provela izvan doma odmora sve do 5.30 sati, o čemu u izvještaju stoji: »Na taj način ne samo da krnji sopstveni ugled, već i ugled doma, radničke klase na odmoru i autoritet sindikalnog rukovodstva kad se mještani mogu hvalisati na račun njenog neozbiljnog ponašanja.« Sudeći po izvještajima Dom odmora narodnog heroja Ivana Milutinovića u Ulcinju bio je zanimljivo mjesto prekršiteljima. O tome svjedoči i slučaj iz 1950. kada su bili izbačeni radnici Đuro i Katica. Naime, Đuro je prekršio kućni red jer je 28. ožujka navečer iz svoje sobe prešao u Katičinu sobu, a potom su »zaključali vrata, ugasili svjetlo i tako ostali sve do dolaska kulturno prosvetnog referenta i dežurne sprata, koji su ih uhvatili zaključane u sobi.«²⁷ Oboje su bili odmah udaljeni iz doma. U istom odmaralištu iste godine, samo mjesec dana kasnije, dogodio se još jedan sličan slučaj. Službenica Vera prekršila je kućni red jer je dopustila Mirku da dođe u njezinu sobu.²⁸ Kao i kod prethodnog slučaja, zaključali su se u sobu, ugasili svjetlo i u njoj ostali sve do dolaska upravnika doma i »dežurne sprata«. Oboje su bili odmah izbačeni iz doma.

Osim zbog tajanstvenih razgovora pod okriljem noći ili preskakanja ograde i buđenja »personala«, bilo je i drugih primjera izbacivanja iz odmarališta. Jedan takav je i onaj radnice Marije, koja je boravila u Arandelovcu, a izbačena je zbog »provokativnih izjava.«²⁹ Prema izvještaju, radnica je izjavila »da je ovo najgore odmaralište (iako je u prošloj godini pohvaljeno kao najbolje), da je gore nego u logoru (jer se ne smije ići u tuđim sobama)«. Marija je namjerno kasnila na večeru i zahtijevala da sjedne gdje hoće. S obzirom na to da je ovakvo ponašanje štetilo ugledu odmarališta, bila je poslana kući.

Osim manjih izgreda, u domovima odmora bilo je i ozbiljnijih prekršaja. Tako je Jelka, poštanska činovnica iz Vinkovaca, svoj odmor provela također u Ulcinju

25 HDA, VSSH, 317, Radničko odmaralište CO JSJ Narodnog heroja Ivana Milutinovića Ulcinj, dopis o otpustu iz doma, 2. kolovoza 1949.

26 HDA, VSSH, 317, Radničko odmaralište CO JSJ Narodnog heroja Ivana Milutinovića Ulcinj, dopis o nepravilnom vladanju, 1. kolovoza 1949. Vidi također CO SSJ, UOORS, dopis glavnim odborima o nepravilnom socijalnom sastavu, 30. kolovoza 1949.

27 HDA, VSSH, 321, Dom odmora CO SSJ Narodnog heroja Ivana Milutinovića Ulcinj, dopis GO SSH o ispadu, 5. travnja 1950.

28 HDA, VSSH, 321, Dom odmora CO SSJ Narodnog heroja Ivana Milutinovića Ulcinj, dopis GO SSH o ispadu, 10. svibnja 1950.

29 HDA, VSSH, 317, Radničko odmaralište CO JSJ Šumadija Arandelovac, dopis GO SSH, 31. ožujka 1949.

u Domu odmora narodnog heroja Ivana Milutinovića, a optužena je za dvije krađe novca. Tereza, radnica koja je bila u sobi s Jelkom, primijetila je da joj nedostaje 1.500 dinara i odmah prijavila upravitelju, koji je na saslušanje pozvao ostale dvije radnice iz sobe, Miroslavu i Ljubinku, a u međuvremenu je i njima nestalo 1.000 dinara. Nakon provedene istrage zaključeno je da je novac ukrala jedna od četiri sustanarke, a potom je Jelka priznala krađu. Ovom problemu pristupilo se vrlo ozbiljno pa je povodom toga, nakon završene istrage, održana konferencija u domu, na kojoj je bila i Jelka. U prijepisu zapisnika ulcinjske milicije Jelka tvrdi da ju je na krađu nagnalo pomanjkanje novca: »Posumnjala sam da moja drugarica Tereza [...] ima novca pa sam 16 ovog mjeseca otvorila njen ormar i pretresajući u vešu joj našla jednu novčanicu od 1000 dinara, jednu od 500 i nešto sitnine što sam i uzela-ukrala.«³⁰ Na drugom mjestu u drugo vrijeme pokraden je bio i Josip Novosel, po zanimanju knjigovođa, koji je boravio u domu odmora na Rabu.³¹ Predmet krađe bio je ručni sat. Naime, dvojica radnika, koji su s Josipom dijelili sobu, svakodnevno su ga nagovarali, jedan da mu proda sat, a drugi da si zamijene satove. Josip je sve to odbijao i kad se jednog dana vratio s kupanja i s ručka, ova dvojica su ga zamolila da stane u red kako bi im uzeo karte za brod. Kad su otplovili, Josip je primijetio da mu nedostaje sat i odmah obavijestio upravnika, koji je zvao miliciju. Međutim, Josip nije nikada više našao svoj sat, a okrivljeni su bili pušteni na slobodu jer nije bilo dokaza. Osim snaga reda, ponekad je upravi odmarališta trebala i hitna medicinska pomoć, kao u slučaju trudnice koja je u domu u Opatiji »izvršila nasilni pobačaj deteta starog 4 meseci«.³²

Vanjska intervencija nije bila nužna pri rješavanju zanimljivoga problema na Sljemeni. Stanko, Štefanija i Đurđa došli su u odmaralište 8. veljače 1949. i odmah bili upoznati s kućnim redom. Međutim, ubrzo »formirali su zasebnu grupu, u koju su uveli još nekoliko drugova i drugarica i na taj način je došlo do odvajanja, premda su ostali nastojali da u odmaralištu vlada pravo drugarstvo«.³³ Pod njihovim utjecajem grupa je izvan kruga odmarališta konzumirala alkohol na koji su potrošili 1.200 dinara. Nakon što je uprava doma primijetila grupiranje i »nemoralno ponašanje«, sazvala je sastanak i osudila prijestupnike. Neki od korisnika doma kritiku su shvatili ozbiljno, dok su se Stanko, Štefanija i Đurđa nastavili zabavljati odudarajući od ostatka radnika koji su boravili u odmaralištu. Iako je kućnim redom bilo zabranjeno zadržavanje u tuđim sobama »[...] Stanko je u pripitom stanju bio u sobi sa [...] Đurđom i [...] Štefanijom, koje su zajednički ležale u jednom krevetu, iako svaka

30 HDA, VSSH, 317, Dom odmora CO SSJ Narodnog heroja Ivana Milutinovića Ulcinj, dopis GO SSH, zapisnik u prilogu, 18. kolovoza 1949. Vidi također CO SSJ, UOORS, dopis glavnim odborima o nepravilnom socijalnom sastavu, 30. kolovoza 1949.

31 HDA, VSSH, 317, CO SSJ UOORS, dopis GOH, zapisnik u prilogu, 29. kolovoza 1949.

32 HDA, VSSH, 317, CO SSJ, UOORS, dopis glavnim odborima o nepravilnom socijalnom sastavu, 30. kolovoza 1949.

33 HDA, VSSH, 317, Radničko odmaralište Zagreb – Sljeme, dopis Odjeljenju za odmor radnika GO SSH, 15. veljače 1949.

ima svoju sobu«. Iako su bili upozoreni da će u slučaju daljnjeg kršenja kućnog reda biti izbačeni iz doma, oni su nastavili s opijanjem te su za vrijeme ručka izazivali prisutne arogantnim ponašanjem i dobacivanjima: »Pijemo za svoj novac, tko nam šta može.« U izvještaju nadalje stoji: »Za vrijeme ručka kada je drugarica koja raznosi jelo odnijela drugarici Višnji [...] ručak u sobu, jer je ista prehladena i ima temperaturu, [...] Stanko je za stolom rekao, da ista ima temperaturu zbog toga, što je imala odnošaj sa muškarcem.« Nakon što ih je uprava nekoliko puta upozorila, trojac je ipak nastavljao sa zabavljanjem i vrijeđanjem ostalih gostiju. Ubrzo je bio sazvan sastanak i prekršitelji kućnog reda bili su izbačeni iz odmarališta.

Radnike koji su na bilo koji način prekršili kućni red odmarališta, uprava doma strogo je osuđivala. Što je kasnije bilo s njima, nije poznato. Na izvještajima koji su iz odmarališta stizali Glavnom odboru u Zagreb ponekad samo stoji napomena kako o slučaju treba obavijestiti nadležnu sindikalnu podružnicu pa se neki odgovori možda kriju u područnim arhivima. Sudeći po izvještajima i planovima odmora, jedan od razloga nestašnoga ponašanja, a ujedno i problem koji je sindikat prepoznao, bilo je upućivanje »nezaslužnih radnika« u odmarališta. Tako je u dopisu upućenom 1949. svim glavnim odborima iz UOORS-a Centralnog odbora SSJ konstatirano da »naše organizacije slabo poklanjaju pažnju samom izboru korisnika, a naročito po pitanju zasluga, političkog stava i morala, jer se i sada dešava da umesto heroja rada, udarnika i drugih zaslužnih radnika i službenika dolaze: kradljivci, pijanice i drugi nemoralni tipovi.«³⁴ U istom dokumentu, u kojem se poziva na poduzimanje »hitnih i energičnih mera«, predložene su mjere kažnjavanja pa tako kao najefikasniju vide »da ubuduće kod svakog težeg prekršaja pozivate na odgovor, pored učinioaca krivice, i odgovorne drugove u podružnici, koji su omogućili takvom drugu ili drugarici da dobije uputnicu. Posle utvrđivanja krivice odgovorne treba kažnjavati i preko sindikalne štampe objavljivati ove kazne. Sve dok ovako ne budemo postupali, imaćemo loš sastav korisnika koji krnje ugled naših domova i nanose štetu sindikalnom pokretu uopšte.« I u drugim službenim sindikalnim dokumentima u više se navrata skreće pozornost na to da su uputnice namijenjene najzaslužnijim radnicima i službenicima »i da ubuduće treba posvetiti veću pažnju odabiranju radnika za godišnji odmor, kako se ovakovi ispadi ne bi ponavljali i njima kršio ugled kako sindikata, tako i radničkog pokreta uopće.«³⁵ Očito je da su sindikalni čelnici očekivali da se budući gosti odmarališta više neće određivati na »masovnim sastancima« na kojima je »zbog slabe budnosti naših organizacija i zbog toga što direktive nisu provadane« odabran mogao biti i problematičan turist.³⁶ Osim toga, neki su radnici gotovo na

34 HDA, VSSH, 317, CO SSJ, UOORS, dopis glavnim odborima o nepravilnom socijalnom sastavu, 30. kolovoza 1949.

35 HDA, VSSH, 317, SSJ GOH UOORS, dopis o nedoličnom ponašanju u domovima odmora, 16. kolovoza 1949.

36 HDA, VSSH, 312, Odjeljenje za odmor radnika, Izvještaj za II. tromjesečje 1948. god., srpanj 1948.

silu bili poslani u odmaralište kako njihova podružnica ne bi morala platiti neiskorištene uputnice. Najzaslužniji iz raznih su razloga odbijali uputnice, »a s druge strane na takove propuste ostajao je velik broj uputnica neiskorišten, ili je upućen na brzu ruku nezaslužnom radniku-službeniku«. ³⁷ Takav je radnik, koji je na brzinu upućen u odmaralište, možda i protiv svoje volje, morao biti nezadovoljan, što je moglo rezultirati »nemoralnim ponašanjem«.

»Svi moraju raditi složno«: nestašno osoblje

Nisu samo gosti bili nestašni, već su odmarališta ponekad morali napustiti ili za svoje postupke odgovarati i njihovi zaposlenici. I na njih je možda djelovalo stalno prisutno ozračje godišnjih odmora u kojem su svoje radne dužnosti shvaćali opuštenije no što su trebali te time funkcioniranje odmarališta udaljavali od idealno zamišljenog, a nisu bili svjesni da i njih motri svojevrsna »dežurna sprata«. Sve viđeno stizalo je do UOORS-a koji je 1950. bio svjestan činjenice da je osoblje »nedisciplinirano, t.j. da ne izvršava one zadatke koje u korist naših objekata postavljaju upravnici domova«, te zahtijevao: »Takova pojava mora se odmah i apsolutno ukloniti.« ³⁸ Osobito je trebalo paziti da gosti ne svjedoče nespornim među osobljem budući da je bilo primijećeno »da se upravnici sa ostalim personalom pred našim korisnicima objašnjavaju« što je stvaralo »ružnu sliku«. ³⁹ UOORS je bio vrlo jasan: »U našim domovima mora zavladati savršen red i čistoća u svakom čošku i na svakom mjestu, a kako će se to provesti, to je stvar upravnika.« ⁴⁰

Međutim, upravnici ili upravitelji nisu uvijek bili na visini zadatka. Poneki su stanje dodatno otežavali zbog svojeg »nedovoljnog iskustva i energičnosti«, poput upravitelja doma u Oroslavlju, ali problema je bilo i na Sljemenu i drugdje. ⁴¹ U proljeće 1948. na meti kritike bilo je stanje u biogradskom odmaralištu, posebno tamošnji upravitelj čije je držanje posjetitelje iz Raše i Ljubljane potaklo na pisanje izjava u kojima su isticali svoje nezadovoljstvo njegovim »nedrugarskim« postupcima te naglašavali da je posrijedi loš upravitelj koji »slabo rukovodi« i »ima slabo ponašanje sa gostima«. ⁴² Gosti koji su se u Biogradu žalili na gužvu u blagovaonici »ostali bi bez ručka po naređenju upravnika« koji im povrh toga nije dopuštao »sviranje i

37 HDA, VSSH, 317, SSJ GOH UOORS, Plan god. odmora za I. tromjesečje 1950. po domovima odmora, 12. studenog 1949.

38 HDA VSSH, 321, SSJ GOH, Uprava za organizaciju odmora, dopis o obilasku i pregledu domova, 9. lipnja 1950.

39 Isto.

40 Isto.

41 HDA, VSSH, 317, SSJ GOH UOORS, Izvještaj o putovanju u Radničko odmaralište Oroslavlje, 12. kolovoza 1949.; 320, Analiza rada Uprave za odmor u 1949. godini, siječanj 1950.

42 HDA, VSSH, 312, Zapisnik Martina Klemenca, 28. travnja 1948.; Savez radnika i namještenika rudarske industrije, Mjesna podružnica Raša, dopis GO JSH, 20. svibnja 1948.

igranje u društvenim prostorijama«. ⁴³ Upravitelji su mogli biti i politički nepodobni pa je onaj iz Oroslavlja 1949. uhićen kao informbiroovac. ⁴⁴ Ovo je zagorsko odmaralište često bilo spominjano u sindikalnoj središnjici u Zagrebu jer se upravitelj više puta mijenjao, »a skoro kod svakoga pri pregledu financijskog poslovanja prilikom primopredaje nalazio se je manjak«. ⁴⁵ Pri primopredaji čelne dužnosti UOORS-a krajem 1949. utvrđeno je da bivši upravitelj doma u Oroslavlju još nije nadoknadio manjkove u zalihama, dok je njegov nasljednik navodno na servisu izgubio odmarališni radijski prijemnik pa su sindikalci pretražili i njegov stan, no bez rezultata. ⁴⁶ Niti Sljeme nije imalo sreće s novim upraviteljem koji, možda i u najboljoj namjeri, nije pokazivao osobitu vještinu u financijskom poslovanju: »Svoj privatni novac on je sve do pred nekoliko vremena držao zajedno sa novcem odmarališta, te je manjkove u blagajni nadoknađivao svojim privatnim novcem, a isto tako svoju platu za VIII. i IX. mj. nije podigao...«. ⁴⁷ O tome s kakvim su se radnim ozračjem i međuljudskim odnosima susretali upravitelji svjedoči govor koji je na početku sezone, u proljeće 1950., održao Marko Jurić, prvi čovjek zadarskog odmarališta, ustanove na čije poslovanje kasnih četrdesetih godina nisu zabilježene značajnije zamjerke: »Svi moraju raditi složno, zatim mora da vlada poštivanje prema starijima i pretpostavljenima, a osobito pred gostima. Svi moraju paziti na red i čistoću. Prema gostima mora se biti pažljiv i uslužan, kako bi naše poduzeće uživalo ugled kod posjetioca. Sve osoblje među sobom mora da se slaže i ne smije dolaziti do kakovih sukoba i nesporazuma. Svi se međusobno moraju poštivat. Za sve prekršaje koji se učine, a štete poduzeće, ili mu krnje ugled uslijedit će opomena pa i kazna – otpust, dok za one koji će se truditi i zalagati predviđaju se nagrade. Potrebno je da svi uložimo maksimum truda, kako bi osigurali našim drugovima udoban odmor.« ⁴⁸ Iako je u govoru bio pun elana, već tri dana kasnije Jurić je objavio da zbog lošega zdravlja mora promijeniti klimu i otići u kontinentalne krajeve te vidno razočaran nemogućnošću obavljanja upraviteljskoga posla zaključio: »Opravdano kažem da u životu sreće nemam.« ⁴⁹ Na njegovu je ostavku u Zagrebu rukom dodana zabilješka: »Odgovoreno pismom, bit će mu poslana smjena 1. V. 50.« Završio je tako još jedan upraviteljski mandat.

Najveći je problem svih upravitelja bila nestručnost osoblja – kuhara, konobara, knjigovođe, ekonoma, kulturnika ili kulturno-prosvjetnog referenta i ostalih – koje

43 HDA, VSSH, 312, Savez radnika i namještenika rudarske industrije, Mjesna podružnica Raša, dopis GO JSH, 20. svibnja 1948.; Odjel odmarališta GO JSH, Zapisnik sa sastanka, 6. svibnja 1948.

44 HDA, VSSH, 317, Izvještaj o domovima odmora, 13. listopada 1949.

45 Isto.

46 HDA, VSSH, 317, zapisnik o primopredaji UOORS-a, 20. prosinca 1949.

47 HDA, VSSH, 317, Izvještaj o domovima odmora, 13. listopada 1949.

48 HDA, VSSH, 321, Radničko odmaralište Bare Burćula Zadar, Zapisnik s radnog sastanka namještenika, 1. travnja 1950.

49 HDA, VSSH, 321, pismo upravitelja Radničkog odmarališta Bare Burćula Zadar, 4. travnja 1950.

se k tome mijenjalo svake sezone pa nije bilo prilike za primjenu i poboljšanje ranije naučenih vještina.⁵⁰ S druge strane, promjene osoblja vjerojatno su sprječavale stvaranje čvrstih veza u određenoj sredini koje bi pogodovale zloupotrebama. Međutim, do prijestupa je ipak dolazilo. Česte su bile primjedbe o otuđivanju imovine ili nesređenosti zapisnika skladišta.⁵¹ Tako je u skladištu domova na Sljemenu i u Oroslavlju uočen manjak u vinu i pivu. Sljemenski ekonom zbog toga je čak završio kod javnog tužitelja pa je počinjenu štetu potom morao podmiriti u roku od mjesec dana.⁵² Neki drugi nisu krali, ali bili su neugodni na drugi način, o čemu su u Zagreb stizale »svakodnevne pritužbe« te je o njima hrvatski UOORS izvještavao istovrsnu nadređenu upravu na saveznoj razini.⁵³ Našle su se tu primjedbe na smještaj, na konobare koji pokazuju »nepravilan stav spram nižeg staleža« time što prije poslužuju goste koji naručuju skupa pića, kao i zamjerke portiru u opatijskom hotelu Praha koji nije znao ćirilicu i uputnice ispisane tim pismom vraćao gostima.⁵⁴ Jedna je gošća, upućena na klimatsko liječenje u Jezersko u Sloveniji, primijetila da »Slovinci prave razliku između Srba, Hrvata i Slovenaca« time što su Slovencima »izdavali bolje sobe pa i hranu« te im dopuštali promjenu sobe s kojom nisu bili zadovoljni dok je ona zbog lošeg smještaja skratila svoj boravak.⁵⁵

Daleko od financijskih ili robnih malverzacija te neprilagođenosti ili nedovoljne osjetljivosti na realnosti višenacionalne federacije bili su sasvim jednostavni propusti nastali zbog neupućenosti i nesnalaženja ili pak lijenosti i nemara odmarališnog osoblja. Čistačice tako nisu uvijek bile revne u održavanju čistoće, a znale su se i posvaditi s gostima.⁵⁶ Osim u zgradama, u kojima je pored čistoće više pozornosti trebalo posvetiti čuvanju i redovitom održavanju inventara, nečistoće je bilo i po dvorištima i parkovima koje je, sukladno savjetima iz UOORS-a, trebalo oplemenjivati cvjetnim nasadima.⁵⁷ Pored toga, obilaskom domova UOORS je utvrdio postojanje neprihvatljivih higijenskih propusta pri pripremanju i posluživanju obroka: »Kod dijeljenja hrane također je potrebno posvetiti više pažnje čistoći oko tog posla, a naročito voditi računa o kulturnijem posluživanju hrane. Mnoge drugarice koje rade oko posluživanja gostiju, nisu dovoljno čiste i uredne, nemaju sve bijele i čiste kute, pa iako svako odmaralište imade mogućnosti u svom budžetu, da nabavi

50 HDA, VSSH, 317, Izvještaj za 1949 godinu do 31. oktobra UOORS, 17. studenog 1949.; 320, Analiza rada Uprave za odmor u 1949. godini, siječanj 1950.

51 HDA, VSSH, 317, Zapisnik sa sastanka Odjeljenja za odmor radnika, 18. listopada 1949.; Zapisnik o primopredaji dužnosti, 4. listopada 1949.

52 HDA, VSSH, 317, Izvještaj o domovima odmora, 13. listopada 1949.; zapisnik o primopredaji UOORS-a, 20. prosinca 1949.

53 HDA, VSSH, 317, SSJ GOH UOORS, izvještaj UOORS-u CO SSJ, 24. studenog 1949.

54 Isto.

55 Isto.

56 HDA, VSSH, 312, Savez radnika i namještenika rudarske industrije, Mjesna podružnica Raša, dopis GO JSJH, 20. svibnja 1948.

57 HDA VSSH, 321, SSJ GOH, Uprava za organizaciju odmora, dopis o obilasku i pregledu domova, 9. lipnja 1950.

platna ili najnužnije stvari koje su u domu potrebne.«⁵⁸ Međutim, pokazalo se da ni najurednije odmarališne kuhinje niti najsloženiji i najuigraniji zaposlenici nisu gostima uvijek mogli ponuditi dupkom pune tanjure, što zbog dijela osoblja sklonog nedopuštenim radnjama, što zbog otežane opskrbe i nestašica hrane.

»Hrana je bila slaba«: gladni na odmoru

Organizacijske slabosti često su bile povezane s redovitošću opskrbe odmarališta i kvalitetom prehrane. Put namirnica od skladišta preko kuhinje do radničkih usta mogao je postati stranputicom koja je od osoblja činila prijestupnike, a turističko oduševljenje pretvarala u jednostavnu ljudsku glad. Za bolje razumijevanje stanja opskrbljenosti odmarališta potrebno je napomenuti da su teškoće s opskrbom i nestašicama postojale u cijeloj zemlji, i izvan odmarališnoga sustava, posebno u snabdijevanju gradskoga stanovništva i vojske. Razdoblje od 1945. do kraja 1952. obilježili su racionirana i organizirana opskrba stanovništva, planska raspodjela i potrošnja robe, potrošačke knjižice, karte i novčani bonovi za osiguranu opskrbu.⁵⁹ »Dakle, svi artikli za svakodnevne osobne prehrambene potrebe, osim peradi te voća i povrća, roba za odijevanje i obuća, sve vrste roba i preradevina potrebnih za kućanstvo odnosno gospodarstvo uključene su u cjelini u plansku raspodjelu i potrošnju. Značilo je to da ih se u legalnoj kupovini nije moglo nabaviti.«⁶⁰ Neposredno poslije rata gladovali su Primorje, Dalmacija, Lika i Kordun, a stanje su ublažavale pošiljke Uprave Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu (UNRRA). Seljaci su pružali otpor obveznom otkupu poljoprivrednih proizvoda po niskim cijenama i nevoljko pristajali na udruživanje u seljačke radne zadruge.⁶¹ Opadala je stoga poljoprivredna proizvodnja i jačalo crno tržište. Zbog zategnutih odnosa sa Sovjetskim Savezom i jugoslavenskim istočnim susjedima porasla je važnost vojske i njezine redovite opskrbe. Kontekst je to u kojem su se događale teškoće s urednom opskrbom odmarališta i sigurnošću uskladištenih namirnica. U takvim je okolnostima vjerojatno bilo teško izbjeći nezadovoljstvo gostiju koji su se u odmaralištu možda namjeravali konačno dobro najesti, a potom shvatili da je njihovo kućanstvo bolje opskrbljeno od državnih socijalno-turističkih kapaciteta. Umjesto kure suncem i morem godišnji odmor mogao je postati kura mršavljenja, no jednako tako se nezadovoljstvo

58 Isto.

59 Vidi Marijan Maticka, »Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine«, *Zbornik Mirjane Gross*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1999., 387-401.

60 Isto, 391.

61 Vidi Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga, Zagreb, 2006., 201.

općim stanjem moglo kanalizirati u negodovanje zbog nečega naoko jednostavnog kao što je prehrana.

Gladan je krajem veljače i početkom ožujka 1947. na odmoru bio Jordan Birkić.⁶² U Tomislavov dom na Sljemenu na oporavak ga je uputila splitska podružnica socijalnog osiguranja, međutim on je skratio boravak i već dan nakon povratka u svojoj izjavi napisao: »Kroz 8 dana, koliko sam bio gore, čekao sam da će se hrana popraviti ali kako to nije bilo, morao sam napustiti dom prije vremena, jer sam trebao ostati 3 tjedna, i nakon što sam izgubio na težini 1,20 kg. i potrošio vlastitog novca za hranu 600.- din.« Upravniku je priznao da mu na Sljemenu nije prijao zrak, ali i dodao kako je ključno bilo to da »hrana nije onakva kakva bi trebala biti«. Naime, za doručak se nudila samo kava, dodatno se plaćalo za malo maslaca, »a ni taj nije bio najbolji«. Večera je ponekad bila suha i nije mu »prijala«, dok se kuhani obrok posebno plaćao. U prehrani je nedostajalo masnoće pa je tako za večeru mogla biti palenta s ribom, ali je kiseli kupus s kobasicom trebalo platiti. Odmah po dolasku, tijekom vaganja Birkić je primijetio da u skladištu ima hrane, da velike količine krumpira počinju truliti, no na obrocima se ipak štedjelo, što je potvrditi mogao i Špiro Uvodić iz Klisa. Tražeći rješenje Birkić je razgovarao sa svojim sindikalnim čelnicima i pokušao organizirati sastanak svih gostiju koji su čak bili spremni pomoći osoblju, ali je upravnik takvu ideju odbijao jer se gosti na oporavku nisu smjeli umarati.

Godinu kasnije znatno je teže bilo stanje u Biogradu gdje su na težini gubili rudari iz Raše, o čemu su službeni dopisi kolali između raške sindikalne podružnice, zagrebačke središnjice i biogradskog odmarališta. Gosti su se požalili »da je hrana vrlo loša, da se jede samo 3 puta dnevno i to naročito da su večere slabe te da su za vrijeme svog boravka u odmaralištu izgubili na težini, jedan 2 kg a drugi 4 kg«.⁶³ Oko pola kilograma izgubio je tijekom svog svibanjskog odmora Ivan Milotić, kao i njegovi drugovi, osim jednoga koji je uspio dobiti jedan kilogram usprkos tome što je hrana »bila slaba i u maloj količini«.⁶⁴ Milotić se žalio da se svi gosti za ručkom guraju oko jednoga stola, iako postoji velika soba za ručavanje, no »ako bi se žalili i tražili šire mjesto ostali bi bez ručka po naređenju upravnika«. U takvim je okolnostima radnicima iz Rijeke uspjelo ranije napustiti biogradsko odmaralište, a gosti iz Slovenije nisu se ustručavali u prepiranje s upravnikom. Martin Klemenc, špediter iz Ljubljane, u travnju je iste godine poslije osam dana bio primoran prekinuti odmor jer je zbog gladi smršavio četiri kilograma: »Predčasno sem se vrnil radi tega, ker sem bil radi nezadostne prehrane lačen in to zame ni bil oddih. V tem času, ko sem bil v Biogradu sem shujšal za 4 kg. Ravnotako so bili nezadovoljni tudi vsi ostali moji tovariši.«⁶⁵

62 HDA, VSSH, 307, Izjava Jordana Birkića, 5. ožujka 1947.

63 HDA, VSSH, 312, GO JSH, dopis Upravi radničkog odmarališta Biograd n/m, 5. svibnja 1948.

64 HDA, VSSH, 312, Savez radnika i namještenika rudarske industrije, Mjesna podružnica Raša, dopis GO JSH, 20. svibnja 1948.

65 HDA, VSSH, 312, Zapisnik Martina Klemenca, 28. travnja 1948.

Osim u arhiviranim osobnim izjavama, nezadovoljstvo gostiju zabilježeno je i u službenim izvještajima sindikalnih tijela: »Što se tiče ishrane, ona je po mišljenju spomenute drugarice jednolična i to naročito večere.«⁶⁶ Primjedba se odnosila na stanje u radničkom odmaralištu u Oroslavlju, koje je po mnogočemu bilo nezadovoljavajuće pa tako i po pitanju prehrane: »Razgovarajući sa korisnicima u odmaralištu, većina njih se prituživala na odviše jednoličnu hranu, koju sam i sam primijetio po dnevnim jelovnicima, te da je pojedinim drugovima nedovoljno hrane kao i da se češće puta izdaje hladna hrana, što proizlazi iz premalenog štednjaka.«⁶⁷ Do UOORS-a su stigle primjedbe i o nezadovoljavajućoj prehrani u makarskom hotelu Moskva zbog čega su radnici prekidali odmor, dok se Janko Godinić iz Ludbrega svojem sindikalnom Kotarskom vijeću požalio da je u hotelu Belveder u Opatiji »hrana bila loša i kvantitativno nezadovoljavajuća.«⁶⁸ Takve su slike česte u kasnim četrdesetima pa se u arhivskom gradivu vrlo rijetko pronalaze riječi pohvale poput ovih iz sindikalnog izvještaja iz 1947.: »Opći utisak drugova [...] je pun zadovoljstva i hvale o životu u našim radničkim odmaralištima. Naročito se ističe količina i kvaliteta hrane, od koje su svi drugovi oporavili se, dobivši na težini.«⁶⁹

Usporedo s komunikacijom između članova sindikata, njihovih sindikalnih vijeća i UOORS-a tekla je i prepiska između toga tijela Glavnoga odbora Saveza sindikata Hrvatske i pojedinih odmarališta. Iz tih se dopisa iščitava stanje u pozadini, ne na radničkim tanjurima, već u odmarališnim kuhinjama i skladištima. Iako poslije 1948. nema sačuvanih izjava radnika o stanju u Biogradu, jasno je da su i dalje postojali problemi s opskrbom. Iz odmarališta CO SSJ u proljeće 1950. UOORS-u su javili da su počeli s radom u novoj sezoni, ali nisu dobili niti jednu pošiljku mesa, brašna i masti, već samo šećer i ulje.⁷⁰ Kotarski Narodni odbor u Zadru nije udovoljio zahtjevima za isporukom, a gosti iz unutrašnjosti imali su posebne prehrambene navike: »Pošto mi dobijamo na odmor drugove koji nisu naučili jesti na ulju već na masti i neće da jedu na ulju, mi smo zatražili da nam se dodijeli bar 50% masti.« Kako niti od UOORS-a nisu dobili jaja, suho meso, rižu, papar i druge namirnice, iz Biograda su – možda iz predostrožnosti zbog ranijih iskustava s pritužbama – zavapili: »Drugovi, u koliko budemo ovako i nadalje snabdjevani mi nećemo moći udovoljiti našim gostima.« Istoga proljeća 1950. niti jedna pošiljka suhoga mesa i suhomesnatih proizvoda, ni obećanih tisuću kilograma džema, ni ogrjevno drvo, jaja, sir i maslac, kao ni novi metalni lonci nisu pronalazili put do Doma odmora CO SSJ narodnog heroja Ivana Lučić-Lavčevića u Kaštel Starom »te se ishrana u

66 HDA, VSSH, 317, Izvještaj o domovima odmora, 13. listopada 1949.

67 HDA, VSSH, 317, SSJ GOH UOORS, Izvještaj o putovanju u Radničko odmaralište Oroslavlje, 12. kolovoza 1949.

68 HDA, VSSH, 317, SSJ GOH UOORS, izvještaj UOORS-u CO SSJ, 24. studenog 1949.

69 HDA, VSSH, 307, Izvještaj Odsjeka radničkih odmarališta za II. tromjesečje, kolovoz 1947.

70 HDA, VSSH, 321, Dom odmora CO SSJ Jadran Biograd n/m, dopis UOORS SSH, 3. travnja 1950.

ovom domu stvarno počela pogoršavati.«⁷¹ UOORS, nažalost, džem nije ni dobio pa ga nije mogao ni prosljediti, a usprkos nastojanjima do mesa se nije moglo doći jer još od početka godine »sve suho meso preuzima vojska iz objektivnih razloga.«⁷² Uostalom, UOORS je ionako smatrao da domovi moraju samostalnije rješavati svoje probleme i ne obraćati se baš za sve izravno središnjem uredu.⁷³ Istodobno je upravnik odmarališta u Zadru na otvorenju upozorio: »Hrana se mora čuvati, a nikako rasipavati, a kuhari moraju unaprijed predviđati što će im trebati za kuhinju i pravovremeno signalizirati ekonomu, kako je ne bi sasvim ponestalo.«⁷⁴ Glavnom odboru SSH dopisi o nestašicama stizali su toga proljeća iz Hvara, Orebića, Lopuda i drugih priobalnih mjesta. Posebno oštro ljeti 1949. reagirali su u Dubrovniku, u odmaralištu prosvjetnih radnika, ističući »mačehinski odnos prema ovom odmaralištu« koje »uglavnom životari od pozajmica i to ako im se netko smiluje da im pozajmi« pa su hranu, primjerice, posuđivali od đaćkoga doma u čijem je prostoru tijekom ljeta odmaralište i djelovalo.⁷⁵ Rukopisna činovnička bilješka iz UOORS-a na dopisu o ovom dubrovačkom slučaju kratko pojašnjava – »krivnja je na distribuciji«.

Kako je, dakle, bio zamišljen sustav opskrbe radničkih odmarališta? Kasnih četrdesetih pri kraju bi mjeseca roba iz Ministarstva trgovine i opskrbe Narodne Republike Hrvatske stizala do referade za snabdijevanje pri UOORS-u odakle se distribuirala po radničkim zadrugama te naposljetku stizala do odmarališta.⁷⁶ Bio je to put na kojem je zbog nestašica i drugih teškoća s opskrbom pošiljka mogla kasniti i po mjesec dana pa su se odmarališta morala snalaziti posuđivanjem od drugih ustanova, traženjem pomoći od narodnih odbora ili pak, kako je nalagalo Ministarstvo, prebacivanjem postojećih zaliha među pojedinim odmaralištima.⁷⁷ Stanje je postajalo složenije kada bi se bez pomnijega planiranja početkom sezone pojavila nova odmarališta lokalnoga značaja čija opskrba nije bila osigurana, ali bi ona čak zatražila količinu namirnica veću od one koja bi im, kako bi se krajem ljeta ispоставilo, po broju gostiju ili trajanju sezone pripadala. Posuđivanje i vraćanje robe među različitim ustanovama stvaralo je priliku za zloupotrebe uslijed kojih dio robe nije bio evidentiran, a radničko-službeničke bi porcije naposljetku bile manje od normativima određenih. Slabosti sustava bile su poznate pa se upozoravalo »da se vrše ra-

71 HDA, VSSH, 320, Dom odmora CO SSJ Narodnog heroja Ivana Lučić-Lavčevića, dopis UOORS-u GO SSH, 12. travnja 1950. Vidi također dopis od 9. ožujka 1950.

72 HDA, VSSH, 320, SSJ GOH UOORS, dopis Domu odmora Ivan Lučić-Lavčević, 25. travnja 1950. Vidi također dopis od 16. ožujka 1950.

73 HDA VSSH, 321, SSJ GOH, Uprava za organizaciju odmora, dopis o obilasku i pregledu domova, 9. lipnja 1950.

74 HDA, VSSH, 321, Radničko odmaralište Bare Burćula Zadar, Zapisnik s radnog sastanka namještenika, 1. travnja 1950.

75 HDA, VSSH, 317, Trgovinska inspekcija Ministarstva trgovine i opskrbe NRH, Nepravilnosti u radničkim odmaralištima, 22. kolovoza 1949.

76 HDA, VSSH, 317, UOORS, Izvještaj za 1949. godinu do 31. oktobra, 17. studenog 1949.

77 HDA, VSSH, 317, Izvještaj o domovima odmora, 13. listopada 1949.; 320, Analiza rada Uprave za odmor u 1949. godini, siječanj 1950.

zne malverzacije, ili da se hrana neodgovorno rasiplje.⁷⁸ UOORS je postavio jasnu dijagnozu: »U svim našim domovima odmora stanje nije još u potpunosti sredeno. Najveći i glavni nedostatak osjeća se u vođenju blagajničkog poslovanja i baratanju sa namirnicama.«⁷⁹ Brojne su pritužbe tijekom 1949. pristigle sve do beogradskog ureda CO SSJ koji je odlučio pokušati pronaći rješenje u dogovoru s Komitetom za turizam i ugostiteljstvo Vlade FNRJ i saveznim Ministarstvom trgovine i opskrbe te zaključio kako je s »obzirom na važnost ovog zadatka potrebno [...] ovom pitanju posvetiti najozbiljniju pažnju«. ⁸⁰ U skladu s takvim napucima pristupilo se strožem nadzoru sustava snabdijevanja pri čemu je na terenu savjesnije trebalo planirati potrebe za namirnicama, voditi točnu evidenciju o zalihama, isporučiti i primitku robe te odmarališne jelovnike redovito – tjedno, a u ponekim slučajevima čak svakodnevno – slati UOORS-u u Zagreb.⁸¹ Krajnji primatelj odmarališnih i sindikalnih izvještaja o potrošnji hrane i broju korisnika bilo je hrvatsko Ministarstvo trgovine. Zavodeći red UOORS je 1950. pozivao na ponašanje u skladu s okolnostima te osoblje upućivao na dogovor oko jelovnika »kako bi se prema postojećim mogućnostima kuhala što bolja hrana po kvaliteti i po kvantiteti«, a prilike su istodobno nalagale da se količina hrane za povratak s odmora također mora svesti na razumnu mjeru: »Nadalje suhu hranu izdati samo od doma do kuće korisnika, a ne kao što je to negdje slučaj, da se suha hrana izda korisniku za tri do četiri dana.«⁸² Kako su svježe meso, voće i povrće bile najslabije točke sustava opskrbe, štednja na hrani za put ponekad je doista mogla popraviti zadovoljstvo gostiju koji su ostali u odmaralištu.

Uputnica za modernizaciju

Kasne četrdesete vrijeme su skromnih početaka socijalnoga turizma. Sustav je bio u nastajanju, a u utrci za rezultatima rada poratnih vlasti u kratkom se roku željelo postići i više od mogućeg. S jedne strane, organizacija sustava i njegovo poslovanje, stručnost uprave i osoblja odmarališta, koordinacija između tijela vlasti i sindikata te promidžbena aktivnost sindikalnih podružnica nisu pratili zamišljeni ideal, a s druge strane nije uvijek bilo lako nagovoriti radnike da slijedeći ponuđenu idealnu sliku odmora iznenada postanu turisti. Ulaznice u takav socijalno-turistički sustav bile su

78 HDA, VSSH, 317, Zapisnik o primopredaji dužnosti, 4. listopada 1949.

79 HDA, VSSH, 317, Izvještaj o domovima odmora, 13. listopada 1949.

80 HDA, VSSH, 317, SSJ GOH UOORS, Primjedbe na ishranu u ugostit. preduzećima, 25. listopada 1949.

81 HDA, VSSH, 312, GO JSH, dopis Upravi radničkog odmarališta Biograd n/m, 5. svibnja 1948.; 317, Zapisnik sa sastanka Odjeljenja za odmor radnika i službenika GO SSH, 30. lipnja 1949.; 320, Analiza rada Uprave za odmor u 1949. godini, siječanj 1950.; 321, SSJ GOH, Uprava za organizaciju odmora, dopis o obilasku i pregledu domova, 9. lipnja 1950.

82 HDA VSSH, 321, SSJ GOH, Uprava za organizaciju odmora, dopis o obilasku i pregledu domova, 9. lipnja 1950.

uputnice koje mogu biti shvaćene kao požurnice u modernizaciju, ponekad za najbolja odredišta tražene u većem broju, a ponekad neželjene i odbijane. Uvjeravanje masa da bolji život počinje i turizmom nailazilo je na zid iza kojega su stajale navike tradicionalnoga društva nenavikloga na godišnje odmore, putovanja i povlastice, ali i početne slabosti i krutosti sustava koji ih je htio učiniti svojim korisnicima. Nisu svi pristajali na upućivanje na odmor bez svojih obitelji, u zadanom terminu, na planom predviđeno mjesto, u okolnostima loše prometne povezanosti i ograničene opskrbe hranom, uz glasine o nametanju stroge odmarališne discipline, te u ozračju političke nezvjesnosti kasnih četrdesetih. Povrh toga, ne ide jedno s drugim okupiti na istom mjestu veći broj mladih radnika i radnica bez obiteljskih obaveza te istodobno od njih očekivati slijepo pridržavanje bontona. Jednako tako, u godinama gladi od države su očito mnogi naivno očekivali da će im u odmaralištima dati da se obilno najedu kad ih već tamo šalje na odmor.

Sasvim politički, a nimalo turistički, zvuči diskurs kojim je opisivano stanje u odmaralištima i kojim su predlagana rješenja: nedovoljno zaoštrena borba, slaba budnost i neprovođenje direktiva, čvrsta ruka upravitelja, hitne i energične mjere. Pa ipak, nema pisanih tragova o opterećivanju samoga odmora neskrivenim političkim sadržajem, tek primjedbe o nedovoljnoj kulturno-prosvjetnoj aktivnosti. Arhivsko gradivo ne otkriva niti veći broj nezadovoljnika ni prijestupnika. Poteškoća je svakako bilo, no neosporan je povoljan utjecaj odmora na radničku svakodnevicu i nedvojbeno je pozitivna uloga odmarališta u rađanju domaćega masovnog turizma. U razdoblju do 1990. sustav socijalnoga turizma će se mijenjati, nestajat će obilne povlastice i čvrsta pravila, odmarališta će biti osporavana i hvaljena, a njihov će udio u ukupnom domaćem turističkom prometu s vremenom opadati. No, odmarališni će kapaciteti namijenjeni radnicima kontinuirano rasti te krajem osamdesetih, u zadnjim godinama socijalizma, doseći vrhunac i u Hrvatskoj premašivati brojku od osamdeset tisuća postelja.⁸³ Ostavi li se postrani ideja iz devetnaestoga stoljeća o odmoru kao sredstvu za obnovu radne energije, čemu su i odmarališta sigurno dala svoj doprinos, neospornom svakako ostaje činjenica da su upravo zahvaljujući socijalnom turizmu na odmor po prvi put otputovali oni kojima bi bez takve vrste poticaja za uključivanje u turizam niz godišnjih dopusta protekao iza vrata vlastitoga doma. Stoga su usprkos povremenom manjku u skladištima, nedovoljno obilnim obrocima ili provođenju odgojnih mjera, i kasnih četrdesetih postojale tisuće radnika i službenika koji su čekali da i na njih dođe red, da se i iza njih zatvore vrata odmarališta, pa da i oni po prvi put iskuse sve čari godišnjeg odmora.

83 *Statistički godišnjak Republike Hrvatske: 1991.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1991., 294.

SUMMARY

**Behind the Scene of Workers' Holiday Centres. Official
Records on the Roguish and the Hungry 1947–1950**

After World War II, Yugoslavia introduced paid holidays and started developing a system of social tourism based on workers' holiday centres and subsidized accommodation and transportation. In the late 1940s the trade union had the main role in the promotion of tourism among workers and its activities were documented in records kept in the Croatian State Archives. The documents reveal the condition of the system of social tourism, development plans and the difficulties faced by the union, holiday centres and their users. The problems included motivating the workers for travel, guests' behaviour in the centres, unprofessionalism and malpractice of managers and staff, as well as inadequate supplies and nourishment. There were dismissed managers and suspicious staff members, but also tourists who left home earlier due to dissatisfaction with food or violation of house rules.

Keywords: social tourism, trade union, workers' holiday centres, behaviour, nourishment, socialist Croatia